

16. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. – 1104 с.*
17. *Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1958. – 260 с.*
18. *Повелицина П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР: Автореф. дис... д.ю.н: 12.00.08. – М. – 1991.*
19. *Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 1983 р. № 6 // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963-2000). Офіційне видання. У двох томах. – К., 2000. – Том 2. – С. 233.*
20. *Смирнова Н.Н. Уголовное право: Учеб. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 675с.*
21. *Трахтеров В.С. Вменяемость по советскому уголовному праву (конспект лекций). – Харьков, 1966. – 15 с.*
22. *Уголовное право России: Учебник для вузов. В 2-х томах. Т. 1. Общая часть. Ответственные редакторы и руководители авторского коллектива – доктор юридических наук, профессор Ю.А.Красиков. – М.: НОРМА-ИНФРА М, 1998. – 639 с.*
23. *Уголовное право УССР. Часть общая. – К.: Вища школа, 1984. – 383 с.*
24. *Уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. В.Н.Петрашева. – М.: ПРИОР, 1999. – 544 с.*
25. *Уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. М.П.Журавлева, А.И.Рарога. – М: Институт международного права и экономики, 1996. – 181 с.*
26. *Устименко В.В. Специальный субъект преступления. – Харьков: Выща школа. Изд-во при ХГУ, 1989. – 104 с.*

Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права та процесу Хмельницького інституту регіонального управління та права (протокол № 11 від 25.06.2003 року).

*Іванюк Т.І.,
аспірантка Львівського національного
університету імені Івана Франка*

ОБСТАВИНИ, ЩО ПОМ'ЯКШУЮТЬ ПОКАРАННЯ: ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ

У кримінальному праві України покарання визначається як один з основних засобів боротьби зі злочинністю. В ч.2 ст. 50 Кримінального кодексу України визначено мету покарання: покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Досягнення мети покарання багато в чому залежить від діяльності суду, який повинен призначити винному у вчиненні злочину, таке покарання, яке відповідає тяжкості злочину, особі винного та іншим обставинам справи.

Перелік діянь, які є злочинними, визначається виключно кримінальним законом. За кожний злочин в санкціях норм Особливої частини Кримінального кодексу встановлено покарання. Причому більшість цих санкцій є альтернативними, а розміри конкретних покарань – відносно

визначеними. Між тим, межі санкції в ряді випадків є досить широкими, і суду надано право визначати конкретну вид, строк та розмір покарання на свій розсуд, враховуючи певні фактори, які характеризують злочин та особу винного. Однак покарання, призначене судом, повинно бути законним та обґрунтованим, відповідно фактори, які повинні враховуватись судом при призначенні винному покарання, повинні бути визначені законом. Правила вибору того чи іншого покарання закріплено в ст. 65 КК України – загальні засади призначення покарання. Загальні засади призначення покарання – це передбачені кримінальним законом основні правила, якими має керуватись суд при призначенні покарання кожній особі, визнаній винною у вчиненні злочину.

Однією із таких загальних засад, що встановлено в п.3 ч.1 ст.65 КК України є врахування судом при призначенні покарання ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. В ч.1 ст. 66 КК України закріплено перелік обставин, що пом'якшують покарання, а частиною другою визначено, що суд при призначенні покарання може визнати такими, що його пом'якшують, і інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті. Тому завданням теорії кримінального права є визначення обставин, що пом'якшують покарання, їх сутності для того, щоб суд мав можливість краще орієнтуватися, яка із обставин конкретної справи може бути врахована ним як пом'якшувача.

Для того, щоб осягнути сутність та правову природу обставин, що пом'якшують покарання, необхідно виявити характерні особливості, правові риси цих обставин. Дана проблема аналізувалась у багатьох роботах, присвячених обставинам, що пом'якшують покарання, зокрема в роботах Л.Л. Круглікова Л.А. Долиненко, Х.Б. Шейніна, М.М. Бабаєва, О.А. Мяснікова та інших. Так, професор Л.Л. Кругліков виділив загальні риси, характерні для всіх пом'якшувачих обставин, а також сукупність ознак, притаманних лише обставинам, що пом'якшують покарання, включеним в законодавчий перелік (ч.1 ст.66 КК України 2001 року). Як обов'язкові ознаки всіх обставин, що досліджуються, він визначив значущість впливу на покарання та нехарактерність обставин для більшості злочинних діянь.[6. 84]

Значущість впливу визначається як обов'язкова ознака будь-якої пом'якшувачої обставини та відділяє дані обставини від інших, які враховуються судом при призначенні покарання і характеризують ступінь тяжкості вчиненого злочину та особу винного. Як вже відзначалось, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, законодавцем визначено як одну із складових загальної засади призначення покарання поруч із ступенем тяжкості вчиненого злочину та особою винного. Співвідношення цих критеріїв було і залишається спірним питанням в науці кримінального права. Оскільки всі три критерії характеризують подію злочину та особу винного, то виникає питання доцільності закріплення в п.3 ч.1 ст.65 КК України всіх трьох критеріїв призначення покарання як однієї із загальних засад призначення покарання.

Серед науковців та практичних працівників немає єдиної думки з цього приводу. Одні вважають, що необхідним є існування всіх трьох критеріїв, інші наголошують або на необхідності залишення лише обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, як загальної засади призначення покарання, або – лише врахування ступеня тяжкості вчиненого злочину та особи винного. Існування такої неузгодженості поглядів пояснюється відсутністю законодавчого визначення вказаних понять. Крім того, існує складність у порівнянні цих критеріїв, оскільки, як слушно зауважив професор Л.Л. Кругліков, це поняття різного рівня абстракції [5, 61] Пом'якшувачі та обтяжувачі обставини – це конкретні обставини справи, а ступінь тяжкості вчиненого злочину та особа винного – це узагальнені, збірні поняття. Щоб зробити ці поняття доступними для порівняння, необхідно представити їх як однопорядкові. Для цього слід розкрити зміст понять ступеня тяжкості вчиненого злочину та особи винного. Це було зроблено у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 22 лютого 1995 року № 22 “Про практику

призначення судами кримінального покарання”, в якій розкривається зміст поняття ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, яке було закріплено в Кримінальному кодексі України 1960 року. В КК України 2001 року характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину замінено поняттям ступінь тяжкості вчиненого злочину. Аналіз сутності цих понять дозволяє зробити висновок, що це є родові поняття, які замінюють одне одного. Згідно з п.2 даної постанови, визначаючи ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, суд повинен виходити із сукупності всіх обставин справи, зокрема форми вини, мотиву й цілі, способу, обстановки і стадії вчиненого злочину, кількості епізодів, ролі кожного із співучасників (якщо злочин вчинено групою осіб), тяжкості наслідків, що настали тощо. З’ясовуючи дані про особу підсудного, суд повинен досліджувати його вік, стан здоров’я, поведінку до вчинення злочину в побуті та за місцем роботи чи навчання, його минуле (судимості, якщо вони мали місце), дані про сім’ю (наявність на утриманні дітей та осіб похилого віку, стан їх здоров’я, матеріальний стан сім’ї) тощо. [3, 667-668]

Таким чином, усі три критерії є фактичними обставинами справи або даними, які так чи інакше характеризують особу винного. Однак ступінь тяжкості злочину та особа винного є узагальненими поняттями, а тому пом’якшуючі та обтяжуючі обставини як конкретні обставини справи є їх складовою частиною.

Обставини, що пом’якшують та обтяжують покарання, не є чимось чужорідним по відношенню до ступеня тяжкості вчиненого злочину та особи винного. Це фактори, що відносяться до злочину та до особи винного та здійснюють пом’якшуючий чи обтяжуючий вплив на покарання, тобто вони є певним різновидом обставин, що характеризують ступінь тяжкості злочину та особу винного, але разом з тим не вичерпують їх змісту. [6, 67,77]

Отже, оскільки обставини, що пом’якшують та обтяжують покарання, складають певну частину змісту ступеня тяжкості злочину та особи винного, то в законі можна було б обмежитись лише двома критеріями індивідуалізації покарання – врахування ступеню тяжкості вчиненого злочину та особи винного. На таких позиціях стоїть кримінальне законодавство ряду зарубіжних країн (зокрема Польщі, Франції, Німеччини).

В науковій літературі обґрунтовується також положення, за яким єдиним і достатнім критерієм індивідуалізації покарання слід закріпити обставини, що пом’якшують та обтяжують покарання. Вона ґрунтується на думці про те, що всі фактичні обставини справи виконують функцію або пом’якшення, або обтяження покарання, оскільки суд бере їх за основу при вирішенні питання про необхідність посилити або пом’якшити покарання винному в рамках закону. [9, 61]

Однак з цим важко погодитись. Адже пом’якшене або посилене покарання суд призначає стосовно до покарання “нейтрального”, до того, яке б суд призначив в аналогічній справі за відсутності пом’якшуючих та обтяжуючих обставин. Але і в такому випадку суд, призначаючи покарання, повинен враховувати всі фактичні обставини справи. Тобто не всі обставини справи, які так чи інакше пов’язані із ступенем тяжкості вчиненого злочину та особою винного, вкладаються в рамки дихотомічного поділу: характеристика винного в побуті чи за місцем праці не обов’язково повинна бути негативною чи позитивною, мотиви посягання – низькими чи піднесеними і т.п.

Таким чином, обставини, що пом’якшують покарання, є складовою частиною факторів, що характеризують ступінь тяжкості злочину та особу винного. Основна ознака, що відділяє їх від інших таких факторів, є саме значущість цих обставин, тобто велика сила впливу в порівнянні з іншими даними, що характеризують ступінь тяжкості злочину та особу винного. Адже таких даних є багато, і всі вони так чи інакше впливають на призначення покарання. Але суд всі ці обставини врахувати при призначенні покарання не в змозі. Тому як пом’якшуючі обставини судами враховуються такі обставини, які настільки суттєво впливають на покарання, що можуть бути в кожному випадку судом розпізнані, вичленені та зафіксовані при призначенні покарання. [4, 58]

Друга обов'язкова ознака всіх пом'якшуючих обставин визначається Л.Л. Кругліковим як нехарактерність обставини для більшості злочинних діянь. Для встановлення цієї ознаки слід знати кримінологічну характеристику злочинних діянь, мати чітке уявлення про коло обставин, які є звичайними для злочинної поведінки, наприклад, чи вчиняється злочин, як правило, однією особою чи групою осіб; вчиняється вперше чи особою, яка раніше вчиняла злочини; дорослим чи неповнолітнім. Встановивши, що зазвичай ці злочини вчиняються групою осіб, особою вперше, дорослим, функції пом'якшуючих чи обтяжуючих обставин будуть виконувати не ці, а протилежні обставини. [4, 58] Однак з цією ознакою навряд чи можна повністю погодитись. Зазвичай, дійсно, якщо певна категорія злочинів, як правило, вчиняється первинним злочинцем, то вчинення злочину вперше не буде визнаватись пом'якшуючою обставиною. Але в певному конкретному випадку, враховуючи інші обставини справи, що характеризують діяння та особу злочинця, вчинення злочину вперше саме даною особою, з притаманними їй рисами, може вплинути на призначення пом'якшеного покарання. Або, наприклад, важко погодитись з тим, що лише тому, що більшість злочинних діянь вчиняється дорослими особами, вчинення злочину неповнолітнім визнається пом'якшуючою обставиною. Визнання неповноліття обставиною, що пом'якшує покарання, пояснюється іншими причинами – особливостями психіки неповнолітніх осіб та дотриманням принципу гуманізму в кримінальному праві.

На думку професора Л.Л. Круглікова, сукупність вищевказаних ознак є обов'язковою, але не достатньою для включення пом'якшуючої обставини в законодавчий перелік. Тут необхідно виділити низку додаткових рис, а саме: типовість, обов'язковість (безсумнівність), чітко визначена направленість впливу, а також непохідність від інших, включених в законодавчий перелік пом'якшуючих обставин. [4, 58-61]

Під типовістю обставин, що пом'якшують покарання, які включаються в законодавчий перелік, розуміється характерність їх для більш чи менш широкого кола злочинів, здатність проявитися у відносно великій кількості злочинних діянь. За загальним правилом, типовість явища – це його розповсюдженість. Тому для включення певної обставини в законодавчий перелік слід враховувати її значення серед інших факторів. Введення в закон нетипових факторів призводить до його загромождження.

Обов'язковість (безумовність) впливу означає, що обставина, яка описується в законі, здійснює вплив на рівень суспільної небезпеки, за загальним правилом, у всіх випадках, коли вона є в наявності, незалежно від конкретних особливостей злочину та особи винного. Це означає, що якщо суд встановлює у справі будь-яку з передбачених законом обставин, що пом'якшують покарання, він зобов'язаний її врахувати незалежно від ступеня тяжкості злочину, особи винного та наявності в справі обтяжуючих чи інших обставин. Обов'язковість даної ознаки пом'якшуючих обставин, які включаються в законодавчий перелік, підтверджується тим, що для законодавчого переліку обставин, що обтяжують покарання, вона має певні виключення, безпосередньо вказані в законі (тобто право суду не врахувати певні обставини, навітьши мотиви такого рішення – ч.2 ст. 67 КК України). Оскільки таких виключень для пом'якшуючих обставин не передбачено, це означає, що будь-яка включена в нього пом'якшуюча обставина повинна бути врахована судом при призначенні покарання незалежно від особливостей конкретної справи.

Тісно пов'язана з вищезазваною ще одна ознака – чітко визначена спрямованість впливу, яка означає, що вказана в переліку обставина, що пом'якшує покарання, в усіх злочинах може лише знижувати рівень суспільної небезпеки злочину та пом'якшувати покарання. Як слушно зауважив Х.Б. Шейнін, особливістю пом'якшуючих та обтяжуючих обставин, включених в закон, є те, що в законі наперед визначено характер їх впливу на відповідальність винного, та органи

правосуддя не можуть надавати їм іншого значення, розцінюючи, наприклад, як обтяжуючу таку обставину, яка за законом є пом'якшуючою. [12, 117] Тобто в закон не повинні бути включені такі обставини, які можуть перейти в свою протилежність за характером їх впливу (в одних випадках пом'якшувати покарання, в інших – обтяжувати). Врахування таких обставин при призначенні покарання можливе судом згідно з ч.2 ст. 66 КК України, коли в одних випадках дана обставина буде виступати пом'якшуючою, а в інших – обтяжуючою.

В законодавчий перелік не повинні входити обставини, похідні від інших, вже відображених в законі пом'якшуючих обставин, тобто ті, які виступають різновидом певної обставини, конкретизують її. [6,89] В іншому випадку існувала б можливість подвійного врахування однієї і тієї ж обставини, спочатку як частини загального поняття, а потім як самого загального поняття, що призводило б до порушення принципу справедливості. Таким чином, можна виділити ще одну обов'язкову ознаку обставин, що пом'якшують покарання, які можуть бути включені в закон – непохідність від інших, законодавчо закріплених обставин.

Іншими науковцями виділяється дещо менша кількість обов'язкових ознак пом'якшуючих обставин для включення їх в законодавчий перелік. Зокрема автори монографії „Особа злочинця та застосування покарання” існуючий в законі перелік пом'якшуючих обставин пояснюють тим, що вони є найрозповсюдженішими за різними категоріями справ, тобто виділяють типовість цих ознак та здійснюють найбільший вплив на визначення ступеня суспільної небезпеки злочину та особи злочинця (обов'язковість). На типовість та значущість обставин, що досліджуються як обов'язкові їх ознаки, вказують і інші автори. [7, 135]

Згідно з Л.Л. Крігліковим в законодавчий перелік повинні бути включені лише ті пом'якшуючі обставини, які наділені сукупністю визначених ним рис. Відсутність однієї з них в обставині, яка претендує на включення в законодавчий перелік, повинно виключити її появу в переліку. [6, 90] Однак навряд чи з цим можна погодитись повністю. Звичайно, включення певних обставин в законодавчий перелік говорить про те, що вони наділені низкою рис, які виділяють їх серед інших обставин, що можуть бути визнані судом пом'якшуючими. І, напевне, основними такими рисами слід визнати обов'язковість їх впливу і сувору направленість на пом'якшення покарання. А така риса, як типовість обставин, що досліджуються, хоча, зазвичай, повинна враховуватися при включенні певної обставини в законодавчий перелік, не завжди є обов'язковою. Про це, зокрема, свідчить наявність в законодавчому переліку такої обставини, як вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого. Ця обставина є характерною для досить вузької групи злочинів – деякі злочини проти особи, знищення або пошкодження майна. Однак включення даної обставини в законодавчий перелік не є випадковим, оскільки безумовність її впливу на зниження суспільної небезпечності, а отже і покарання, є безумовною, і якщо вона не буде визнана судом пом'якшуючою за наявності її в справі, призначене покарання буде явно не відповідати ступеню тяжкості злочину та особі винного. Те саме можна сказати і про таку пом'якшуючу обставину, як вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності.

Таким чином, на нашу думку, ознаками, характерними для обставин, що пом'якшують покарання, включених, або тих, що претендують на включення в законодавчий перелік, є типовість, безумовність впливу, сувора направленість і непохідність від інших обставин, вже включених в перелік. Однак сукупність цих обставин не завжди є обов'язковою. За певних особливих умов певна обставина, не наділена якоюсь з цих рис, може бути включена в законодавчий перелік.

Щодо ознак, характерних для будь-яких обставин, що пом'якшують покарання, то такою ознакою є їх значущість, тобто можливість виділення серед інших обставин конкретного злочину як таких, що пом'якшують покарання в силу зменшення тяжкості вчиненого злочину, особи винного або виходячи із принципу гуманізму.

В результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. виявлення характерних ознак обставин, що пом'якшують покарання, дозволяє визначити, які саме обставини справи, що впливають на покарання, можуть бути визнані судом пом'якшуючими. Обов'язковою ознакою для всіх пом'якшуючих обставин є значущість впливу цих обставин на покарання, тобто велика сила впливу в порівнянні з іншими обставинами справи;

2. пом'якшуючі обставини, включені в законодавчий перелік, характеризуються ще й іншими ознаками, які дозволяють визнати їх достатньо важливими для включення в ч. 2 ст.66 КК України. Такими ознаками є типовість, безумовність впливу, суворо направленість і непохідність від інших ознак, вже включених в законодавчий перелік. Хоча сукупність цих ознак для обставини, що включена або претендує на включення в законодавчий перелік, не є обов'язковою у всіх випадках;

3. виявлення характерних ознак обставин, що пом'якшують покарання, допомагає визначити сутність та правову природу цих обставин. Обставини, що пом'якшують покарання – це найбільш значимі обставини конкретної справи, встановлені законом або визнані такими судом, які виходять за межі складу злочину, характеризують злочинне діяння та (або) особу винного, свідчать про зниження їх суспільної небезпечності або беруться до уваги в силу принципу гуманізму, які підлягають врахуванню при обранні міри покарання особі, визнаній винній у вчиненні злочину, в кожній конкретній справі, що веде до призначення покарання більш м'якого, ніж за аналогічне діяння за відсутності таких обставин.

Література

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року // ОВУ. – 2001. – № 21 (08.06.2001). – Ст. 920.
2. Кримінальне право України: Заг. частина: Підручник / Відп. ред. Кондратьєв Я.Ю.; наук. ред. Клименко В.А. та Мельник М.І. – К.: Правові джерела, 2002. – 432 с.
3. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та в кримінальних справах / Відп. ред. В.Т. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 717 с.
4. Кругликов Л.Л. Особенности перечисленных в уголовном законе смягчающих и отягчающих обстоятельств // Юридические особенности применения права и режим социалистической законности в СССР. – Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 1975. Вып. 1. – С. 58-65.
5. Л.Л. Кругликов. О критериях назначения уголовного наказания // Советское государство и право. – 1988. – №8. – С. 61-63.
6. Л.Л. Кругликов. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве (Вопросы теории) / Л.Л. Кругликов. – Воронеж: Издательство Воронежского ун-та, 1985. – 164 с.
7. Личность преступника и применение наказания. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 216 с.
8. Курс советского уголовного права. Наказание. Т.3. – М.: Юридлит, 1970. – 350 с.
9. Новое уголовное право России. Общая часть: Учеб. пособие / Г.Н. Борзенков и др); Под. ред. Н.Ф. Кузнецовой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1996. – 168 с.
10. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе: Часть общая / Ф.Г. Бурчак, Л.П. Лановенко, А.М. Яковлев и др.: Отв. ред. Ф.Г. Бурчак. – К.: Наук. думка, 1985. – 447 с.
11. Уголовное право. Общая часть: Учебник для вузов / Ответственные редакторы: д.ю.н., профессор И.Я. Козаченко и д.ю.н., профессор З.А. Незнамова. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – 516 с.
12. Шейнин Х.Б. Назначение наказания и освобождение от наказания по уголовным кодексам союзных республик // Вопросы уголовного права. – М., 1960.

Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права
та процесу Хмельницького інституту регіонального управління та права
(протокол № 11 від 25.06.2003 року).

